

BATI DÜNYASININ ÇİFTE STANDARTLI YAKLAŞIMLARINA BİR ÖRNEK:

"ERMENİLERİN TEHCİRİ VE BULGARİSTAN TÜRKLERİ KIYASLAMASI"

A Case About Western World's Double Standard Attitude: "An Comparison Between Armenian's Forced Emigration and Bulgarian Turks"

Recep YILDIZ*

Özet

Osmanlı devleti içinde Ermeni ve Bulgar gibi azınlıkları barındırmıştır. Azınlıkların ekonomik, siyasi, dini ve kültürel yaşamlarını güvence altına almış ve maddi ve manevi olarak desteklemiştir. Ancak azınlıklar, Osmanlıya karşı, yayılmacı, paylaşımçı Batı devletleri ile işbirliği yapmışlardır. Buna karşın, Bulgaristan'daki Türkler, iyi bir Bulgaristan vatandaşı olmalarına rağmen siyasi, dini, ekonomik ve kültürel yaşamlarında hep asimilasyona tabi tutulmuşlardır. Batı ise bu durum karşısında susmuştur; insan haklarını değil dini birlikteliği gözetmişlerdir. Bu araştırma, bu çifte standardı ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ermeni Tehciri, Bulgaristan Türkleri, Batılı Devletler, Çifte Standart

Abstract

The Ottoman State harbored minorities such as Bulgarians and Armenians and covered the economic, political, religious, and cultural lives of those minorities, and supported them spiritually and materially. However, minorities played along with the expansionist European countries against the Ottoman State. For all that, the Turkish population in Bulgaria underwent an assimilation process in their religious, political, economic and cultural lives. But the West, though they know the circumstances, did nothing but kept quiet and considered the religious togetherness instead of human rights. This study aims to present this double standard.

Key Words: Armenian forced emigration, Turkish population in Bulgaria, Western Countries, Double Standart

1. Giriş

Osmanlı Devleti tarih sahnesinde yer aldığı süre içinde -1461 yılında Ermeni Patriğini İstanbul'a taşıyarak kalıcılıklarını ve özgürlüklerini muhafaza altına almak örneğinde olduğu gibi- sınırları içinde yaşayan azınlıkların haklarını gözetmiştir. Böylelikle ticari, siyasi ve sosyo-kültürel hayatta azınlıklar etkili olmuşlar, huzurlu ortamda yaşamışlardır. Ancak özellikle Fransız İhtilali sonrasında ulus devletlerin oluşumu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışı sürecinde, misyoner faaliyetler ve yabancı okulların da (Amerikan, Fransız Kolejleri, Robert Koleji gibi) etkileriyle, dini ve etnik unsurlarda milli bilinç oluşmaya -oluşturulmaya- başlamıştır. Batılı devletler ile Rusya tarafından stratejik birer araç olarak kullanılan Bulgarlar ve Ermeniler buna örnektir.

Osmanlı Devleti'nden koparak bağımsız devletlerin kuruluşunda özellikle Rusya ve İngiltere'nin çıkarlarının çatışmaları ve rekabetleri, Osmanlı içinde başgösteren isyanları beraberinde getirmiş ve günümüze ulaşan siyasi arenada yerini alan Ermenilerin Tehcirini ve buna bağlı Ermeni Soykırımını

---

* Yrd.Doç.Dr., Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

iddialarını doğurmuştur. Dahası bu iddialar birçok batılı devletlerin parlamentolarınca da kabul edilerek Türkiye Cumhuriyeti Devleti azınlık ve insan hakları bağlamında sıkıştırılmak istenmiştir, istenmektedir. Bu da kaynağı itibariyle Ermeni meselesinin, Türk-Ermeni değil, Türk-Rusya ve Türk-Batılı Devletler meselesi olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan Osmanlının azınlıklara yaklaşımlarının aksine, kuruluş aşamasından günümüze kadar geçen süre içinde hiçbir şeye karışmadan sade bir hayat yaşamak isteyen Bulgaristan'daki Türkler, nüfusları nedeniyle Türk isimlerine dayalı zorlayıcı uygulamalarla insan hakları ihlallerine maruz kalmışlar, zorunlu göçe tabi tutulmuşlar veya kaçmak zorunda bırakılmışlardır. Ama bu durum, Batılı devletler ve Rusya tarafından gözardı edilmiştir, edilmektedir. Üstelik Rusya, ABD, Fransa, İngiltere gibi devletler, Osmanlıyı bölebilmek için stratejik bir unsur olarak kullandıkları misyonerler ve masa başı faaliyetlerle, yeri geldiğinde Balkan Türkleri, yeri geldiğinde Türkî Cumhuriyetlerde yaşayan Türkler, yeri geldiğinde Ermeniler, yeri geldiğinde Kıbrıs'ta yaşayan Türkler üzerine oyunlarını sergilemişlerdir, bu oyun bitmiş de değildir. Geçmişte 'ulus devlet' anlayışıyla Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına yönelik yürütülen siyaset artık modern dünyanın küresel değişimi, halkların biraradalığı, insan hakları, demokrasi vb üzerine yürütülmektedir.

2. Bulgaristan'ın Doğusunda Türk-Bulgar İlişkileri

Yüzölçümü 110.912 km² ve Başkenti Sofya olan Bulgaristan'da bir dine bağlı olduğunu belirten Bulgarların büyük çoğunluğu, Doğu Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdırlar. Ayrıca Müslümanlar ile az sayıda Katolik ve Protestan vardır. Bulgaristan'da en büyük azınlık, 1984 ile başlayan Türkiye'ye göçten önce ve Bulgar makamlarının verdiği rakamlara göre, % 8.5 ile Türklerdir.¹ 1989 yılından itibaren dışa açılma ve liberalizasyon sürecine giren Bulgaristan Cumhuriyeti, 1995 nüfus verilerini, % 0,3 nüfus artışı oranıyla 8,4 milyon nüfus olarak ilan etmiş ve bu nüfusun % 85'ini Bulgar, % 8,5'ini Türk, % 2,6'sını Çingene, % 2,5'ini Makedon, % 0,3'ünü Ermeni ve % 0,2'sini Rus² olarak bildirmiştir.*

İlkçağda Trakya adıyla bilinen bugünkü Bulgaristan topraklarında yaşayan ve büyük bir ihtimalle de Orta Asya kökenli olan Bulgarlar, 370'li yıllarda Volga Irmağı'nın batısında yerleşirler. Arasına Bizans İmparatorluğuna saldırdıkları görülür. Ancak, 6.yy'da Türk akıncılarına boyun eğerler. Türk akıncıları tekrar geri döndüklerinde Bulgarlar, Kurt (605-665) adında bir Han'ın yönetiminde birleşirler. Kurt'un oğullarından olan Asparuh, hükümdar olunca aşiretini Balkanların güneydoğu kesimine götürür. Buradaki Bizans topraklarını ele geçirir ve 679'da Birinci Bulgaristan İmparatorluğunu kurar. Fakat bu devlet, 1018-1185 yılları arasında Bizans İmparatorluğu'nun egemenliği altına girer. 1185 yılında Misya'da İkinci Bulgar Çarlığı'nı kurarak tekrar bağımsızlığına kazanan Bulgaristan, 1396'da Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altına girer ve 1878'e kadar da böylece devam eder.³ Osmanlılar XIV.

¹ Ana Britannica, Bulgaristan mad.

² http://www.ozturkler.com/data/0008/0008_05_02.htm, "Bulgaristan", 11.02.2006.

* Dikkat edilirse göç öncesi ve sonrası Bulgaristan nüfusu içindeki Türk oranı her ikisinde de % 8.5 olarak belirtilmektedir. Dolayısıyla şu soru akla gelmektedir: Bu tarihler arasında Türkiye'ye zorunlu olarak göç eden Türkler toplam sekiz milyon nüfus içinde oranlara hiç mi etki etmemiştir? Bulgarlaştırma politikası çerçevesinde ifade edilmiş olan bu rakamlara karşın, Bulgaristan'da yaşayan Türkler 2000'li yıllarda Türk nüfusunun, Bulgar nüfusunu aşacak şekilde çoğalmakta olduğunu ileri sürmüşlerdir. Örneğin, T.C. Kültür Bakanlığı'nın yayınladığı, Ahmet Şerif ŞEREF'Lİ'nin "Bulgaristan'daki Türkler (1879-1989)" isimli kitabının Önsöz'ünü yazan G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi Ahmet Cebici, Ahmet Şerif'in bizzat kendi sözlerinden aktarmaktadır: "Bulgaristan'da Türk azınlığının sayısını kasıtlı bir şekilde gizlediler, gerçek sayının yarıdan azını gösterdiler. Rahmetli Osman Keskiöğlü, 1948-1949 yıllarında Nüvvab Okulu öğrencilerine sayım yaptırarak, Türklerin sayısının 1.5 milyon civarında olduğunu tespit ettiklerini söylemişti. 1965 yılında biz de Bulgaristan Türk Gençlik Teşkilatları Birliği ((BTGTB) olarak yapmış olduğumuz sayımda 2.200.000, aynı yıl yapılan resmi sayımda 800.000 olarak ilan edilen Türk nüfusu, gerçekte ise İstatistik Enstitüsünde çalışan Bulgarlardan aldığımız gizli bilgiye göre, bu rakam 2.225.000 idi. 1969-1978 yıllarında 130.000 Türk Anavatan'a göç etmiştir. Bulgaristan Türklerinin yıllık artışı %0.20 (binde 20) üzerinden 45.000 kişidir. Bu artış ve göç hesaplanınca 2.5 milyonu aştığı anlaşılır. 1989-1990 yıllarında 340.000 soydaşın zorunlu göçünden ve 160.000 kişinin geri dönüşünden söz ediliyor. Geri dönenlerin hemen hepsi bir yolunu bulup Türkiye'ye döndüler... göç edenlerin sayısı 900.000 ile 1 milyonu buldu. Sonuç olarak diyebiliriz ki Bulgaristan'da 1.5 milyon dolayında bir Türk azınlığı kaldı." (Ahmet Şerif ŞEREF'Lİ, "Bulgaristan'daki Türkler (1879/1989)", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, Önsöz: Ahmet Cebeci, XX-XXI).

³ Ana Britannica, Bulgaristan mad.

yüzyıldan itibaren (ilk olarak 1385), Anadolu'nun muhtelif yerlerinden, Akhisar, Saruhanlı, Manisa ve Ege'nin diğer ilçelerinden, Konya, Konya Karaman ve Ankara'dan pekçok yörük aşiretlerini alıp bu yörelere ve Balkanlara iskan ederler.⁴

Osmanlı yönetimi altına girdikten sonra Rumeli'nin İstanbul'a en yakın bölgesi olmasından dolayı "güzide bir vatan toprağı" olarak işlem gören Bulgaristan, Filibe başta olmak üzere Vidin, Rusçuk, Zıştovi, Silistre ve Niğbolu gibi şehirleriyle İmparatorluğun önemli merkezlerini oluşturmuştur. Burada Türklerin fetih sonrasındaki ilk uygulaması, fetih öncesinde derebeylerin elinde parçalanmış toprakların birleştirilmesi ve "devlet malı" haline getirilmesidir. Böylelikle toprağı işleyen köylüler sürekli bir kiracı konumuna getirilmiş ve artık köylü, bu kiraya ait belli birkaç vergiyi ödedikten sonra, hiçbir şekilde angarya ile yükümlü tutulmamıştır. Bulgar halkı, uzun zamandan beri unutulmuş bir rahathığın tadına kavuşmuştur. *Osmanlı idaresi altında* hem bakır, kurşun, altın, demir gibi madenlerin işleniş gelişmiş, hem de saray, köprü, han, kervansaray, imaret, çeşme, su kemeri, sebil, cami, mescid, tekke, mektep, medrese, hamam, kaplıca, ılıca, bedesten, dershane, hastahane, kütüphane ve saat kulesi olarak 3.500 civarında eser ortaya konmuştur. Dini eserler bir tarafa bırakıldığında bile, Bulgaristan'da 273 mektep, 142 medrese, 116 han, 113 hamam, 24 köprü, 75 çeşme ve 16 kervansaray yapılmıştır.⁵ Bu çerçevede örneğin, Bulgar dilini Türkçe kelimelerle ve Türkçe yer adları dışında düşünmek neredeyse mümkün değildir. Yani Bulgaristan'ın her yerinde ve her şeyinde, şehirlerinde, köylerinde, köprülerinde, dağlarında vs. Türklüğe ve geçmişe ait bir çok izler vardır. Örneğin, İstanbul'daki Galata Varna'daki bir Türk mahallesinin adıdır. Kırçali Bulgaristan'ın en önemli şehirlerinden birinin adıdır ve bu ismini bu şehrin kurucusu Kırca Ali'den alır. Yine Hisar, Korinobat'ın güneyinde orman içinde bulunan bir kalenin adıdır. Lala Şahin Paşa köprüsü Filibe'nin en eski ve meşhur köprüsüdür. Tuzla, Balçık'ın 6 km. doğusunda çamur banyolarına verilen addır.⁶

Bu huzurlu ortamda XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bozulma ve XIX. yüzyıldan itibaren de geri dönüş başlar. Bu tarihler Bulgar milliyetçiliğinin doğduğu yıllardır. Milliyetçiliğin doğuşunun 3 nedeni, a) Fener Patrikhanesinin Bulgarları kendi kültür politikaları içinde eritmeye çalışmaları b) ortakçı şeklinde tarım kesiminde yer alıp sanayi ve uluslararası ticaretle uğraşan Bulgarların sayısının artışıyla ekonomik ve sosyal bakımdan etkin bir konuma ulaşmaları c) askeri ve idari açıdan zayıflaması, eşkıya hareketlerinin çoğalması, yerel yöneticilerin başına buyruk hareketleri sebebiyle Türk yönetimi altında yaşamının çekiciliğini kaybetmesidir. Bu konudaki ilk hareket, bir Bulgar papazı olan Paisiy Hilendarski'den gelir. 1762'de kaleme aldığı "Slav Bulgar Tarihi" adlı eserinde Bulgarlara çağrıda bulunmaktadır: "Ben öyle şaşkın Bulgarlar tanırım ki kendi soylarını bilmezler ve tanımazlar. Ancak Rumca okuyup yazarlar ve kendilerine Bulgar denmesinden utanırlar. Acaba niçin? Ey akılsız, sana Bulgar denmesinden niçin utanıyorsun? Niçin Bulgar gisbi düşünüp, Bulgar gibi yaşamıyorsun?..".

1841 yılında fazla vergi alınması nedeniyle (toprak saray ile yakın ilişkiler içinde bulunanların eline geçmiş ve alınan verginin ne kadar olacağı toprak ağasının insiyatiline kalmıştır). Zengin Bulgarların köylüleri de yanlarına alarak yaptıkları Niş ayaklanması (İstanbul yolunun kesilip, değirmenlerin ele geçirilip, yakalanan Türklerin öldürülmesi ve başarısızlıkla sonuçlanmasıyla) ilk ayaklanmadır. Bu dönemde Ruslar, Bulgarları Panslavist düşüncelerle yetiştirebilmek ve Osmanlı Devleti'nden koparmak için, Bulgaristan'da birçok yerleşim alanlarında konsolosluklar açma kararı almıştır. Ama Niş ayaklanması Midhat Paşa'nın Niş Valiliğine atanması ve bir dizi projeye, halkın da destekleriyle yatırılınca ve hatta Bulgarların bile takdirlerini alınca Panslavistler bundan memnun kalmamışlardır. Bu sefer devrede Bulgar kiliseleri vardır. 1856 Islahat Fermanından sonra, Rum Patrikhanesi'nin yüksek aidatları karşısında kendi Bulgar papazlarının görev almalarını istemişlerdir. Hatta Ortodoks mezhebinden Katolik mezhebine geçmişlerdir (1860). Ortodoks Ruslar bu duruma çok

⁴ Ahmed Cevad, **Balkanlarda Akan Kan**, Yayına Haz. Şevket Gürel, Şamil Yayınevi, İstanbul, tarihsiz, ss. 226-236.

⁵ Mahir Aydın, **Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına**, Kitabevi Yay., İstanbul, 1996, ss.13-16.

⁶ Mehmet Çavuş, "Bulgaristan'da Türkçe Yer ve Yerleşim Adları", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 67, 1990, ss.165-179.

kızmışlar, Bağımsız Bulgar Kilisesi'nin kurulmasını Türklerden istemişlerdir ve 1870'te de kurulmuştur. Bu kuruluşa izin veren Eksarhlık Beratı, Kilisenin dini sorumluluk alanlarını bildirmek suretiyle, aynı zamanda ileride kurulacak Bulgaristan Devleti'nin dini bakımdan sınırlarını da çizmiştir.

Artık Ruslar her fırsatı değerlendirecekler, komitacılık faaliyetlerini destekleyeceklerdir. Örneğin, 2 Mayıs 1876'da Edirne'nin Filibe sancağının Tatarpazarlığı kazasının Avdatalan köyünde Bulgar komitacılar ayaklanmışlar, hem Osmanlı yönetimine hem de Türk ahalinin varlığına karşı olduklarını ortaya koyarak ele geçirdikleri Türkleri öldürmüşlerdir. Bu bir sivil savaştır. Geçici bir Bulgar hükümeti bile kurmuşlardır. Ancak bu ayaklanma da başarısız kalmıştır. Ruslar şimdi daha da kızmışlar ve 10 Mayıs'ta Odesa'da yayınlanan Rus gazetelerinde Bulgarların katliama uğradıklarını yazmışlardır. Kırım Savaşı sonrasında Avrupa kamuoyunda oluşan Osmanlı lehindeki kanaatlerin kırılması için de "hilal-haç mücadelesi" haline getirme planlanır. Amerikan Koleji Bulgarca öğretmeni, Bulgar ayaklanmasını Türklerin Bulgaristan'da 400 bin Bulgarı öldürüp, 100 köyün yakıldığını söylediği yazıyı Dail News Gazetesinde yayınlatınca (23 Haziran 1876), Müslümanlar Hıristiyanları öldürüyor şekline de dönüşünce Avrupa kamuoyu da değişmeye başlar. Artık Bulgaristan İngilizlerin de ilgi alanına girmiştir, hatta Bulgarların koruyucusu Ruslardan çok İngilizlerdir. Muhalefet de bu konuda hükümeti sıkıştırınca İngiliz Hükümeti "Bulgar Kırımı"nı kabul etmiştir. İngiltere, Almanya, Avusturya, Rusya, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldıkları İstanbul Konferansı sonunda (15 Ocak 1877), Bulgaristan Doğu ve Batı olarak iki eyalete ayrılacak, bu eyaletler özerk olacak, Türklerin elinden silahlar toplanacak, Bulgar ahaliye tazminat ödenecek şeklinde kararlar alınınca (Osmanlı imzalarsa elden Bulgaristan gidecek, imzalamasa mutlaka bir savaş çıkacak) savaşı göze alarak reddeder. Sonucu ise 24 Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'dır.

Savaş boyunca Türk nüfus yüzyıllarca yaşadıkları vatanlarından ölecek veya göç ederek terkederler. Savaş sona erdiren ise Ayastefanos Antlaşması'nın (3 Mart 1878) imzalanmasıdır. Ama bundan rahatsız olan 1856 Paris Antlaşmasında imzası olan devletler, Berlin'de (13 Temmuz 1878) Ayastefanos Antlaşmasını tekrar masaya yatırıp Bulgaristan'ı kendi çıkarları doğrultusunda küçülterek Rusya'nın emellerine ulaşmasının yollarını (Ege Denizi ile Bulgaristan'ın sınırlarının kesilmesi gibi) önlerler. Fakat 93 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması (1878) ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna Vilayeti üzerinde nüfusun yarısından fazlası Türk olan bir Bulgaristan Devleti kurulur.*⁷ 1908'e gelinip Osmanlı, İkinci Meşrutiyet'i ilan edince Bulgaristan da krallığını ilan eder ve 1909 yılında İstanbul'da Bulgar krallığı ile Osmanlı hükümeti arasında protokol imzalanarak bağımsızlık tanınır.

Bu iktidar on yıl devam eder ve 1919 yılında Bulgar Halk Çiftçi Birliği (Partisi) iktidar olur. Köylü partisi olarak da bilinen bu parti 4 yıl iktidarda bulunduktan sonra, 1923 seçimlerinde oy patlaması yapar ve oyların %52'sini alır. Çünkü bu dört yıllık dönemde toprak reformlarını uygulamaya koyar. Parti

* Bulgaristan'ın bağımsızlık öncesi ve sonrası arasında köprü olan, 1870-1921 yılları içinde halkın yaşantısını dile getiren ve Bulgarların nezdinde 'Ulusal Şair' unvanına sahip olan İvan Vazov, Bulgaristan Devleti'nin kurulması için çok çalışmış ve halkını Osmanlı Devleti'ne karşı örgütlemiş bir kişidir. Bağımsızlık savaşı kahramanlarını düşlediği ve canlandırabilme gayretine giriştiği 'Unutulmuşun Destanı' adlı destanı ile; Osmanlı döneminde Bulgarların ileri gelenlerinin portrelerini çizmeye gayret ettiği 'Amcalar' (1895) adlı öyküsüyle, azınlıkta olan ve esasen mutlu olan halkını isyana hazırlamış ve biz şuurunu kazandırmaya çalışmıştır. Bunu da başarmış ve 'Boyunduruk Altında' adlı romanı ile de Bulgarların Osmanlılar ile mücadelesini dile getirmiştir. Bağımsızlıktan sonra yetişen yazarlar bu kahramanlık konularından daha ziyade içinde yaşadıkları toplumun olumsuz yönlerini eleştirel gözle kaleme almaya çalışmışlardır. (**Ana Britannica**, Bulgar Edebiyatı mad.) Ayrıca Bulgaristan Devletinin kuruluşuyla birlikte Türk nüfusu, nüfusun içinde yine yoğun bir şekilde yer alır. Bir Bulgar-Türk değiş tokuşu da yapılmadığından Türkler, artık, Bulgar yönetimi altında ve azınlık olarak yaşayacaklardır. Ancak ifade etmek gerekir ki bu dönemde şiddetli bir Türk düşmanlığı vardır. Örnek olarak dönemin milli marşını göstermek yeterli olacaktır. Marşları "Şumi Mariça" (Kanlı Meriç) "İstanbul bizimdir" diye başlayarak açıktan memleketimiz topraklarına göz dikilmekte, "Düşmanın vahşi sürüleri" diyerek de Türk ordu ve milletini tahkir etmektedir. (Yaşar Çalışkan, M.Lütfi İkiz, "1876 Bulgar İhtilaline ait Tahkikat Evrakı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı: 67, 1990, s.75; Bilal N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, Bilgi Yay., İstanbul, 1986, s.10.)

⁷ Mahir Aydın, **Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına**, Kitabevi Yay., İstanbul, 1996, ss.13-129.

lideri Aleksandır Stamboliyski, fakir köylülere toprak dağıtılmasını, vergi ve yargı sistemlerinin yeniden ve daha iyiye doğru düzenlenmesini, zorunlu çalışma sisteminin getirilmesini ve devletin dış politikasının yeniden düzenlenmesini hedeflenen politikalara yönelir. Bu uygulamalarla halkın büyük çoğunluğundan oy almasına rağmen, hemen akabinde darbe ile indirilir, kendisi ve partinin ileri gelenleri idam edilir.⁸

Yeni idare faşist bir idaredir ve liberaller, komünistler ve çiftçiler dışındaki bütün partilerin bir araya getirildiği bir hükümettir. Aleksandır Tsankov başkanlığında çeşitli aşamalardan geçer ve 8-9 Eylül 1944 tarihine kadar devam eder. 8 Eylül'de General Tolbuhin komutasındaki Rus orduları Bulgaristan'a girer ve bu tarihten itibaren Bulgaristan komünist bir idareye geçer. 9 Eylül günü yeni bir hükümet kurulur ve 9 Eylül günü milli bayram olarak ilan edilir. 1953'te Stalin'in ölümünden sonra Komünist Partisi'nin merkez komitesi oluşturulur ve Todor Jivkov Parti Sekreteri olur. 1955 ise Bulgaristan'ın Birleşmiş Milletlere üye olduğu yıldır. Bu şekilde devam eden yönetim, 1971'de yeni bir anayasa kabul eder ve Jivkov Devlet Konseyi Başkanı olur.

Bulgarlar bu dönemde, 1980'e kadar Türkiye'de komünist bir ihtilal beklemekteydiler ve bu ihtilalden sonra Bulgaristan'daki soydaşlarını Türkiye'nin dünya kamuoyunda gündeme getirmeyeceklerini ummaktadırlar. Beklenen ihtilalle bu da bir tehlike olmaktan çıkacaktır, ümidini taşımaktadırlar. Ancak 12 Eylül İhtilali onların beklediklerinin aksine gerçekleşen bir ihtilal olunca dört yıl gecikme ile 15 Aralık 1984'te, hedeflerini gerçekleştirmeye başlamışlardır. 1980 ortalarında Bulgaristan'ın, Yugoslavya, Makedon halkları ve Türklere olan yaklaşımı ile dikkat çekmesi ve özellikle 1985 başlarındaki isimlerin değiştirilmesi aşaması ile iktidarda tutunamayan Todor Jivkov istifa eder (1989). Yerine Peter Mledanov geçer. 1990 yılında Bulgaristan Komünist Partisi, Bulgaristan Sosyalist Partisi adını alır. Seçimlerde büyük çoğunlu da kazanır. Fakat kısa bir süre sonra Mledanov da istifa eder ve yerine Jelyu Jeleu geçer. Ekim ayı içinde yapılan parlamento seçimlerinde Demokratik Güçler Birliği birinci parti olur, Sosyalist parti ikinci sıraya düşer. Üçüncü büyük parti ise, Türklerin temsil ettiği Hak ve Özgürlükler Hareketi'dir ki, 23 milletvekili ile temsil edilme imkanı yakalamıştır.⁹ Yani, 1946-1990 yılları arasında yönetim şekli itibariyle sosyalist-komünist bir iktidara sahip olan Bulgaristan bundan böyle yeni bir aşamaya gelmiştir. Artık birçok parti vardır.

Bu süreçte Bulgaristan'da yaşayan Türkler, birçok kez Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakılmışlar ve bu göç bazen kaçış, bazen de iki devlet arasındaki anlaşmalarla gerçekleştirilmiştir. En son Başbakan Turgut Özal zamanındaki göçe rağmen, halen Bulgaristan'da yaşayan birçok Türk insanı mevcuttur.

3. Türk - Ermeni İlişkileri ve Tehcir Meselesi

Osmanlı Devleti, tarihinin hiçbir devrinde, hakim olduğu halde, Ermenileri ve diğer azınlıkları asimile etmemiş, tam tersine kalıcılığını korumak için maddi ve manevi destekte bulunmuştur. Ermeniler, Millet-i Sadıka veya Tebay-ı Sadıka olarak güvenle sosyal hayatta ve diğer alanlarda varlıklarına ve çalışmalarına devam edegelmişlerdir. Dolayısıyla 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı'da her herhangi bir sorunla karşılaşmamışlardır.

Osmanlı yönetimiyle Ermeniler arasındaki ilk ilişki Osman Gazi zamanındadır. Ermenilerin Kütahya'da bulunan dini merkezleri 1324'te Bursa'ya nakledilmiş ve Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle de Bursa'da bulunan Ermeni Patriği 1461 yılında İstanbul'a taşınmış ve İstanbul Ermeni Patriği Hovakim, Türkiye'deki bütün Ermenilerin patriği olmuştur. Patrikliğin İstanbul'a taşınmasından sonra buraya bir nüfus hareketliliği olmuş ve İstanbul zamanla Ermenilerin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatlarının merkezi haline gelmiştir. Fatih devrinden sonra 20. yüzyıla kadar Ermenilerin dünyadaki nüfus

⁸ Ana Britannica, Bulgar Halk Çiftçi Birliği mad.)

⁹Çalışkan ve İkiz, **agm.**, s.74; M. Türker Acaroğlu, "Türkçe Ad ve Soyad Alan Sofya'lı Bulgarlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı: 84, 1993, s.125; Ana Britannica, Bulgaristan mad.

yoğunluğunun en fazla olduğu yer Osmanlı sınırları olmuştur. Dahası, ekonomik, sosyal, dini, kültürel özgürlüklerini rahatça kullanmışlardır.¹⁰ Hatta Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı Mebusan Meclisindedirler. Ermeniler, Ohannes Efendi, Sebuhan Maksutyan, Rupen Yazıcıyan, Sahak Yavruyan, Hamazasp Ballaryan, Manuk Karcıyan, Agop Şahinyan, Osep Kazasyan, Agop Gıcıkıyan, Kirkor Bızdıkıoğlu gibi isimleri vekil olarak meclise yollamışlardır.¹¹

1885 yılı için İstanbul nüfusunun (sadece erkek nüfusu dahil edilmiş olarak) mesleklere göre dağılımı da önemli bir göstergedir. Şöyle ki; 201.339 müslüman nüfus içinde 22.984 kişi (%11.41) devlet hizmetinde, bulunmaktadır. 51.073 kişi (%25.37) tüccar, esnaf veya sanayicidir. 73.199 kişi (%36.36) öğrencidir. Diğer kişilerin, çocukların ve sanat sahibi olmayan 54.083 kişinin oranı ise % 26.86 'dır. 1885 yılında İstanbul nüfusu içinde Ermenilerin sayısı ise 83.870 'tir. Bu nüfus içinde 494 'ü (%0.59) devlet hizmetinde bulunmakta, 35.979 'u (%42.90) tüccar, esnaf veya sanayicidir. 32.399 'unu (%38.63) öğrenciler ve 14.998 'ini (%17.88) de kişiler, çocuklar ve sanat sahibi olmayanlar oluşturmaktadır.¹²

Millet-i Sadıka olarak anılmalar ve bu bağlamda toplumsal hayat içinde yer almalar Kırım Savaşı ile ortaya çıkan yaklaşımlara kadar devam etmiştir. Kırım Savaşı'nda Rusya'nın mağlup olması üzerine yapılan Paris Antlaşması'yla Osmanlı toprak bütünlüğü Avrupa'nın garantisi altına alınarak Rus yayılmacılığı engellenmek istenmiştir. Ancak bu engelleme karşısında Rusya boş durmamış, Panslavizm hareketine yönelmiştir. Sonuçta Osmanlı aleyhine Balkan bunalımını çıkarmayı başarmıştır ki bu bunalım, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na sebep olmuş, savaşta mağlup olan Osmanlı, Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamaya mecbur bırakılmıştır. Ayastefanos Antlaşması'na -Ermenilerin isteği doğrultusunda ve Rusya tarafından kendi çıkarlarına da uygun bir biçimde- Ermeni sorunu, Anadolu ıslahatı olarak konulmuştur ki bu gelişme Ermeni sorununun *başlangıcını* oluşturmuştur. Rusya, doğuda aldığı Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt ile petrol bölgelerine ve sıcak denizlere inme imkanı elde edince, bu durumu hazmedemeyen İngiltere, Almanya'yı da yanına alarak, Ayastefanos Antlaşması'nın kabul edilemez olduğunu Rusya'ya bildirmiştir. Aynı zamanda Osmanlı'ya ittifak konusunda baskı yapıp Osmanlı'dan Kıbrıs'ı istemiştir. Osmanlı içinde bulunduğu güç şartlardan dolayı Kıbrıs'ı İngiltere'ye bırakmış ve sonrasında da İngiltere'nin Ayastefanos Antlaşması'nı kendi lehine değiştirmesini beklemiştir. Ancak İngiltere, Ermenilerin Rusya ile yakın ilişkiye girmesini engellemek, kurulacağı planlanan Ermeni devletini kendi etkisi altında tutarak Rusya'nın etki alanını daraltmak ve Akdeniz'e inmesini engellemek için Berlin Antlaşması'na Ermeni ıslahatı ile ilgili madde koydurarak, Ermenileri kendine çekmek istemiştir.

Buna karşın, İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki amaçlarını gerçekleştirmesinin karşısında en önemli engel güç de Rusya olmuştur. İngiltere ve Rusya'nın çıkarları her zaman çatışmıştır. Rusların amacı İngiliz ticaretinin baltalanması anlamına gelen Doğu'da yayılmaktır. Ancak İngilizler, Berlin Antlaşması'yla Rusların hayallerini erteletmişlerdir. Hatta İngilizler, Ruslarla ilgili olarak 1880 yılında Gladstone hükümeti iktidara gelinceye kadar Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasını sürdürmüş ama bu tarihten itibaren bu politika terkedilmiştir. Dolayısıyla, (Fransız ve Amerika'nın da dışarıda bırakılmaması şartıyla) Osmanlı için Ermeni sorununu ortaya çıkaran, öncelikle Rus ve İngiliz rekabetidir.

Rusların Akdeniz'e inme hayallerine yönelik geliştirdikleri politikalar ile İngilizlerin Hindistan ticaret yolunu kaybetmek istememeleri nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığına ihtiyaç duymaları ve Ruslara karşı desteklemeleri, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun eninde sonunda çökeceğini düşünmeleri sonucunda -bir bakıma pazardan pay almak için- Osmanlılara destek politikasından

¹⁰ Orhan Ateş, **Misyonerler ve Ermeniler**, Türkiye Gaziler Vakfı Yay., Ankara, 2003, ss. 75-76.

¹¹ Gültekin Ural, **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Kemer Yay., İst., 1998, s. 65.

¹² Bilal Eryılmaz, **Osmanlı'da Gayrimüslim Tebanın Yönetimi**, İzmir, Güçbirliği Yayınları, 1988, s.131.

vazgeçmeleri ile son bulmuştur.* Böyle olunca Ermeni meselesi de gündeme oturmuştur. Çünkü her iki ülke de Ermenileri kendi menfaatleri için ya tampon bölge ya da eli altında bulundurulmuş bir maşa olarak görmeye başlamışlardır. Ancak bu arada, asıl olan asırlarca Türklerle beraber yaşamış olan Ermenilerin bir kısmının komitacılık ve propagandaları ile bu oyuna gelmeleridir. Hatırlatmak gerekir ki bazı Ermeni vatandaşlarımız ise sadakatlerine devam etmiş, oyuna gelmemiş ve hatta bunun yanlış olduğunu kendi soydaşlarına da ifade etmişlerdir.

Rusya ve Avrupa ülkelerinin Osmanlı toprakları üzerindeki siyasetleri içinde Ermenileri Osmanlılara karşı kışkırtmak, kendilerine bağlamak da vardır. İşte bu kışkırtmalar ve destekler sonuç vermiş, Ermeniler çeşitli bölgelerde ayaklanmışlar, Rusların yardımıyla ele geçirdikleri topraklarda yaşayan Türkleri katletmeye başlamışlardır. Tam bu noktada söylenmesi gereken şudur: Ya Ruslar veya İngilizler çok başarılıydılar, ya da Ermenilerin bir kısmı zaten böyle bir fırsatı içten içe bekliyordular. Her ikisinin de doğruluk payı vardır. Zira Rus ve İngilizler başarılı olmuşlardır, çünkü Ermenilerin devlet olma arzularına hitap etmiş ve inandırmışlardır. İkincisi de doğrudur, çünkü, örneğin 1828 Savaşı'nda Rus işgali Doğu Anadolu'ya genişlemeye başlayınca Ermeniler ya Rusya tarafında yer almışlar ya da Ruslara ajanlık yapmışlardır. Böylelikle sorulması gereken soru şu hale dönüşmektedir : Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olan ilk eylemi kimlerin başlattığı, olanlardan kimin sorumlu kılınacağıdır. Özellikle Kırım Savaşında hem Osmanlı hem de Rus Ermenileri Rus tarafındadırlar, 1877-1878 Türk - Rus Savaşında da Osmanlıların kaybetmeleri üzerine Osmanlı, Müslüman vatandaşlarını isyancı-komitacı Ermenilerden koruyamamıştır. Artık araya husumet girmiştir. 1890'lardaki, Sasun, Zeytun, Maraş, Van ve Adana'da ayaklanan Ermeniler Türkleri katletmekten de uzak durmamışlardır.*

1912 ve 1913 Balkan Savaşlarında Osmanlı'nın idaresindeki Balkan Müslümanları çok büyük zayıflar verince, nüfus itibarıyla hissedilir derecede azınlık durumuna düşmüşlerdir. Artık, Müslüman nüfus yoğunluğundan kurtulmuş bir Yunan, Sırp ve Bulgar devletleri vardır. Balkanlarda olanlar Ermenileri de cesaretlendirince Ermeniler gerilla biçiminde örgütlenmeye başlamışlardır. Bu nedenle I. Dünya Savaşı'nda birçok cepheye savaşan Osmanlı'nın bir cephesi de Ruslara yönelik Doğu

---

* Osmanlı üzerinde ABD'nin menfaatleri de İngilizlerinki ile aynıdır. Bu nedenle ikisi de Hristiyan halkın daha iyi idaresini istemektedirler. İkisi de misyonerlere para tahsis etmekte, bu iş için seçilmiş kadın ve erkekleri Müslümanlar arasında çalışmak için Türkiye'ye göndermektedirler. Her ikisi de Osmanlı'nın parçalanması ve ticaretleri için fırsatlar aramakta, bu bağlamda Bulgarlara olduğu gibi Ermenilere de sempati ile bakmaktadırlar. Washburn'un, Osmanlı Ermenileri üzerindeki İngiliz politikasını ifadesi önemi haizdir.

“...Ermenileri muhtar bir Ermenistan eyaletinin kurulacağı fikriyle tahrik etti, bunu kısmen Hristiyanlık gayreti ile fakat daha çok kendi menfaatleri için yani muhtar bir Ermenistan'ın Rusya'nın ilerlemesine mani olacağı düşüncesiyle yaptı, sonunda İngiltere, Ermenileri Osmanlı'ya karşı isyan ettirdi...” (Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkisi**, ASAM Yay., Ankara, 2000, s.250.)

Batılı güçler Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlere konsolosluklar açıp bu konsolosluklar aracılığıyla Ermenileri kendi ülkelerine götürerek vatandaşlıklarına almışlardır. Örneğin bir konsolosluk bölgesindeki 300 Ermeni'nin hepsi 1869 yılında Amerikan vatandaşlığına geçirilmiştir. (İlknur Haydar, Polatoğlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, 1.Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, ss.202-203.) Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin Amerika'ya göçü 1860'larda başlamıştır. Washington sefiri Mavroyeni Bey, 3 Nisan 1893'te Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, Osmanlı'dan Amerika'ya göç eden Ermeni sayısının 1891'de 3957 iken, 1892'de 6335'e çıktığını bildirmektedir. (Nuh Gönültaş, “Türklerin Hoşgörüsü” **zaman com. tr.** 2001.) Amerika'ya giden Ermeniler değişmiş olarak tekrar ülkelerine dönmekte ve misyonerlerce her yönden doyurulmaktadırlar. Amerikalı misyonerler Berlin Antlaşması, Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi metinlerdeki Ermenilerle ilgili huzursuzluğu hemen değerlendirmişler, kapitalist amaçlarına hizmette kullanmışlardır.

* Ermenileri mağdur ve mazlum göstermek için sayısı 600, 800 bin ve hatta bir milyona kadar çıkarılan Ermeni maktullerine karşılık, hakikat olan bir şey varsa, o da Rus işgalleri esnasında Ermeni çeteleri ve gönüllü alayları elinde mahvolan İslam halkının bundan fazla olduğu ve isyanlarda ölenlerin de bundan aşağı olmadığı ve doğu vilayetleri halkının bir kısmının mahvedilmiş bulunduğu. Ermenilerin, Suriye ve özellikle Derzor bağımsız sancağı bölgesine göç ettiriliş sırasında kabilelerin muhafazasına memur edilen jandarmalara hücum ederek şehit etmeleri; Ermeni şakilerinin Şebinkarahisar, Maraş, Fındıcık, Kayseri gibi yerlerde yangın çıkararak birçok şehir ve kasabaların harap olmasına sebebiyet vermeleri; Van'da olduğu gibi, Doğu Anadolu bölgesinin hemen hemen her tarafında Ruslarla beraber ilerleyen Ermenilerin feci tablolar çizmeleri ki acı bir tarihin şahitlerinin, mezalimi görenlerin (Nafia Çabuker, Ahmet Çinkılıç, Zahide Çoşkun ...vs 20 yaşayan şahit) anlattıkları meseleyi açıklamaya yeterlidir. (Geniş bilgi için bakınız : Hüseyin Çelik, **Görenlerin Gözü ile Van'da Ermeni Mezalimi** , Cedit Neşriyat, Ankara, 2005.)

sınırlarımızdadır. 1915 yılı ilkbaharında Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta yenildiği savaş sırasında yetişmiş savaşımların bir kısmı içte isyan eden Ermenilerin üzerine gönderilmiştir. Bu güç bölünmesi ve zayıflamasına neden olan isyancı Ermeniler yanında, bir de yenilgiden sonra Rusların kendi saflarında Osmanlılarla savaşmış olan Ermenilerle birlikte Doğu Anadolu'yu ele geçirmeleri ve sonrasında Ermenilerin bir çok yerlerde katliamlara girişmeleri Osmanlı'nın affedebileceği bir şey değildi. Ve nihayet Ermeniler, hem Müslüman halkların hem de bu olaylarda yer almayan Ermenilerin korunabilmesi ve güvenliği gerekçesi ile göç ettirilmişlerdir. Tehcir budur. Bu bağlamda Senatolarında Ermenilerin istekleri doğrultusunda kararlar alan Batı ülkeleri için akla şu sorgulama gelmektedir: Acaba, Batılı bir devletin veya Ermenilerin, o ana kadar kendi çatısı altında yaşayanlarca, savaş anında bir bakıma arkadan vurulması veya düşman safına geçilerek gücünün zayıflatılması karşısında ne tavır ve ne tür bir ceza vereceği hiç sorulmuş mudur?

4. Misyoner Faaliyetlerinin Bulgar ve Ermeni Ayrılkçı Hareketlerindeki Rölü

Osmanlı'nın yıkılış dönemlerinde misyonerler önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. En önemli icraatleri, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaşayan Ermeni, Bulgar gibi Hristiyan unsurların çocuklarını okutmak için açtıkları mekteplerdir, kolejlerdir. Okuttukları çocuklara kendi milliyetlerini aşılacak ve Osmanlı Devletine karşı isyan hazırlamak okulların başlıca amaçları arasındadır. Toplumun arasına nifak sokarak, kaos ortamını, isyanı hazırlamak ve isyanı bastırmak isteyen devleti de 'azınlıkların hakları gasp ediliyor, soykırım yapılıyor ve Hristiyanlar canlarından emin değiller, hergün öldürülüyorlar' gibi sloganik ve sistemli propagandalarla Batı dünyasını üzerimize salmak arzusu ile çalışmışlardır. İşte bu misyoner faaliyetlerin bir sonucu da o zamana kadar Tuna vilayetlerinde sakin bir şekilde yaşamakta olan Bulgarların isyanlarıdır ki, Avrupa devletlerinin yardımıyla Bulgarların ayrı bir devlet kurmalarına en fazla hizmet eden kurumlardan biri, İstanbul'da protestan misyonerler tarafından işletilen Robert Koleji'dir.

E. Kırşehirlioğlu, 'Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri' adlı kitabının 8. Sayfasında, Ağustos 1911 tarihli, Allgemeine Misions-Zeitschrift isimli misyoner mecmuasında yer alan ve; "Dünya Hristiyan Talebeleri Birliği Konferansı İstanbul'da açıldı. Toplantıya 33 milleti ve 37 mezhebi temsilen 248 talebe mümessili iştirak etmiştir. Toplantı, 1871'de içinde Türklerin de bulunduğu 450 talebeye HRİSTİYANİ ESASLARA müstenid bir tahsil veren ROBERT COLLEGE'de yapılmıştır." ¹³ şeklinde ifade edilen bir haberin varlığını bize iletmektedir.

1850 yıllarında Amerikan misyon teşkilatı Ortadoğu'da ciddi ve dikkatli bir inceleme yapar. Örgütün ajanlarından Dr. S. Hamlin, Anadolu'da ve özellikle İstanbul'da çalışmıştır. Maksadı ise, Osmanlıya ve idarecilerine isyan edecek halk bularak Osmanlıyı bölebilmektir. Aradığını da bulur: Öteden beri Panslavizm ajanlarının tahrik ettiği ve o an için sakin görünen Bulgar toplumu. Esasen Bulgarlar Osmanlı idaresinde Bulgarlıklarını unutmuş değillerse bile memnun yaşamaktadırlar ve politika ile de ilgilenmemektedirler. Onları Sırp isyanları ve Rum komiteciliği ilgilendirmemektedir.

Fakat, daha önce bildirdiğimiz milli bilinç oluşturma çabalarına ek olarak Hamlin ve Dr. Long da, Bulgar halkını ayaklandırmak ve Balkanlarda Yunanistan'dan sonra bir Hristiyan devlet oluşturmak için karar verirler ve faaliyet başlar. Dr. Long, Methodist Episcopel Church idarecilerinden olup, yıllarca misyoner olarak çalışmıştır. Daha sonra da bir Bulgaristan devletinin oluşturulabilmesi için kurulması uygun görülen Robert Koleji'nin müdürü olacaktır. Fakat Amerikan misyon örgütü tarafından kendisine verilen asli görevi ise, İstanbul'daki Bulgar işçilerini Türk Devleti'ne karşı teşkilatlandırmaktır. Bulgar ihtilalci Mateef, Bulgar Mir Gazetesinde Kolejin kurulmasını şöyle dile getirir: 'Dr. Hamlin, Müslümanlık nereden İstanbul'a girmişse Hristiyanlığın da oradan girmesi için Rumeli Hisarı'nın en

¹³ E. Kırşehirlioğlu, **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, Bedir Yay., İstanbul, 1963, s.8.

yüksek kulesi üzerinde bir kolej açmak istiyordu.¹⁴ Kolej kurulur. 1863'deki ilk açılışında koleje yirmi öğrenci, iki yıl sonra sadece sekiz öğrenci kayıt olur. Bu yıl İstanbul büyük bir yangın ve kolera salgını geçirmiştir. Ancak yıl sonuna doğru öğrenci sayısı 52'ye çıkar. bunların 6'sı Yunan, 9'u Bulgar ve 20'si Ermenidir. 1870 yılına kadar Kolej'in yüksek kısmından ise 9 öğrenci mezun olur. Bunların 6'sı Bulgar, 2'si Ermeni ve 1'i de Almandır.¹⁵

Amerikalı misyonerler açtıkları eğitim kurumlarında özellikle dil üzerine vurgu yapmaktaydılar. "Ermeni'yi veya herhangi bir azınlığı millet yapabilmenin yolu dilden geçer." diyerek Kolej'de 'Ermeni Dili ve Edebiyatı' dersine yer veren Robert Koleji'nin ünlü müdürü Hamlin, yaptığı bir konuşmada sözlerini "Bizim dersimiz Ermeni dilinin işlenmesine büyük bir hareket unsuru kattı, çamur ve demir cevheri halinde bulduğumuz şeyi altına çevirdik."¹⁶ şeklinde bitirir. Artık Ermeni dili bu okullarda işlenmeye başlamıştır.

Bu çabalarla yapılan eğitim sonrasında mezun olan Bulgarlar daha sonra seçkin şahsiyet olmuşlardır. 4'ü asker ve bu askerlerden de iki tanesi Slivnitsa savaşında kumandandır. Bunlardan Marinoff, bu harpte ölmüştür. Diğer ikisi de Bulgar ordusunun gözde kumandanlarıdır. Hatta birisi generalliğe kadar terfi etmiştir. Daha sonra mezun olan diğerleri de çok yüksek mevkilerde yer almaktadırlar. Sözelimi birisi çalışma bakanı olarak görevi sırasında ölmüş, bir diğeri doktor, bir diğeri de Yargıtay'da üyedir. Ayrıca Galatasaray Lisesi'nde de bir kısım Bulgar gencinin okuduğu bilinmektedir ki bu gençlerden biri, gelecek yıllarda Bulgar ordusunun komutanlarından olacak olan (ve Balkan Savaşı'nda Türklere karşı orduların komutanlığını üstlenmiş olan) Savof'tur. Diğer bir kaçı ise Bulgar devletinin kurulmasında önemli roller oynamış Türk düşmanlığı ile dolu eserleri ve şiirleri okutulmuş olan Jean Mihailof (Stoyan Mihailovski) ve Konstantin Veliçkof'tur.¹⁷ Daha sonraları Robert Koleji, Fransa, Almanya, Rusya ve Amerika'ya seçkin Bulgar öğrencileri gönderir. Bulgar Devleti için kaliteli elemanlar, ihtilalciler yetiştirilir. Ayrıca Bulgaristan'da her dereceden okulların kuruluşu da en kısa zamanda gerçekleştirilir. Öyle ki, bu çabalarla 1887'den 1913'e kadar Bulgaristan'da okur-yazarlık problemi halledilir. 1913'lere gelindiğinde ülkede okuma-yazma bilmeyenlerin oranı sadece %5'tir. Ayrıca Tozlu'nun, Constantine Stephanoğlu'nun 'The Bulgarians and Anglosaxsondom' adlı, Berne basımlı, 1919 tarihli eserinden aktardığına göre, 1912'lerde Bulgaristan'da kişi başına ortalama 1.20 dolar düşmektedir. Bu oran Sırbistan'da 60 sent, Yunanistan'da 50, Karadağ'da 40, Türkiye'de ise 30 senttir.¹⁸ Bu ise o dönemde ve amaçlar doğrultusunda Batılı Devletlerce Bulgaristan'a verilen önemin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Bu amaçlara uygun olarak çalışmaların başlatıldığı dönemde, bir de 1877-1878 Türk-Rus Savaşı çıkar ki bu emel ve görevlerin gerçekleştirilmesi için uygun şartları doğuracaktır. Nihayet, 1878'de Tuna vilayeti üzerinde bir Bulgar Prenslığı kurulur ve amaçları gerçekleşir. Bundan böyle Prenslik, kuruluş aşaması ile birlikte hemen devlet sistemini oturtmaya çalışır.

5. Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler

5.1. 1885 'e Kadar Bulgaristan'da Yaşayan Türklerin Durumu

Bulgar Prenslığı Dönemi olarak adlandırılan ve 1878 ile 1908 yılları arasında kalan dönem Türkler için her alanda grafiğin düştüğü dönemdir. Bu tarihler arasında Türk mektep ve medreselerinin binaları yıkılmıştır. Esasen çoğu savaşta zaten yıkılmıştı, fakat savaşın sonuna da yıkım devam etmiştir. Örneğin, Filibe'nin Tatarpazarcığı kazasında ve yalnızca merkezde 938 Türk evi, cami ve medresesi

¹⁴ Necdet Sevinç, **Ajan Okulları**, 2.b., Oymak Yay., İstanbul, tarihsiz, ss.38-40.

¹⁵ Necmettin Tozlu, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Akçağ Yay., Ankara, 1991, ss.235-236.

¹⁶ Necmettin Tozlu, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı:38, Türkiye Medya Hizmetleri Yayını, Ankara, 2001, s. 924.

¹⁷ Refik Korkud, **Komünist Bulgaristan'ın Dosyası**, Türkiye Fikir Ajansı Yay., Ankara, 1986, s.21; Tozlu, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, ss.203-204.

¹⁸ Tozlu, **a.g.e.**, ss.220-221.

yıkılmıştır. Bunlardan 7'si medrese, 21'i camidir.¹⁹ Halk fakir düşmüştür, Türkler çocuklarını okutamamaktadırlar ve öğretmen bulmak zaten çok zorlaşmıştır. Bunun sonucunda da Türkler kitleler halinde göç etmişlerdir.

1908 ile 1944 yılları arasında kapsayan Krallık Döneminde ise krallık ilan eden Bulgaristan Devleti ile Osmanlı hükümeti arasında bir protokol imzalanmıştır ki Bulgaristan'da yaşayan Türklerin biraz da olsa rahata kavuşabildikleri bir dönem olarak değerlendirilebilir. Özellikle bu sözleşmenin “Başmüftü ve müftüler, indelhace Bulgaristan'daki maarif-i umumiye meclislerini ve mekatib-i islamiyeyi ve medreseleri teftiş ve lüzum görülen mahallerde mektepler ihdası zımmında teşebbüsat-ı lazıme icra edeceklerdir...”²⁰ şeklinde ifade edilmiş olan 6. maddesi ile Türkler az da olsa baskılardan uzaklaşabilmiştir. Anlaşma ile müftülükler doğrudan İstanbul'daki Şeyhülislam'la bağlı olacaklardır, Bulgaristan hükümeti Türk okullarına maddi yardım da dahil olmak üzere gerekli yardımda bulunacaktır. Böyle bir yakınlaşma ile Osmanlı ve Bulgaristan müttefik olarak Birinci Dünya Savaşı'na girerler ve yenilirler.

Savaş sonrasında Türkler Kurtuluş Savaşını başlatırlarken Bulgaristan'da da iktidar değişir ve Çiftçi Partisi hükümet olur. İlişki devam eder ve 1919-1923 yılları arasında bu rejimin idaresinde Türkler biraz rahat nefes alırlar. Örneğin, Medresetün-Nüvvab açıktır. Müdürü ve öğretmenleri vardır. Ancak 1920'lerde Bulgaristan Türkleri arasında tartışmalar vardır ve bu tartışmaların nedeni Türkiye'deki dönemin gelişmelerine karşı takınılan farklı tutumlardır. Mesela, Nüvvab okulu kendi müftü ve kadısını yetiştirmektedir ve Mustafa Kemal'in devrimlerine muhaliftirler, Türkiye'deki gelişme ve gidişattan memnun değildirler. Bir kısım Türk ise devrim taraftarı olarak, Nüvvab okulu ve çevresini Bulgarların işbirlikçisi olarak değerlendirmektedirler. Bu görüşün sahipleri Türk Öğretmenler Birliği mensubudurlar ki bu birliğin açılışı Türkiye'den Bulgaristan'a geçmiş olan bazı Jön Türkler iledir ve birlik diplomatik yollarla Türkiye tarafından desteklenmektedir. Abdülhamid'den kaçanların bir bölümünü oluşturan bu insanlar, Bulgaristan'da “Muvazene” adlı bir dergi çıkarmaktadırlar.²¹ Bu birliğin amacı, kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti ve gerçekleştirilmiş olan inkılaplar üzerine, Bulgaristan'da yaşamakta olan Türklerin Türkiye'deki gerçeklerden haberdar olması ve Atatürkçü bir gençlik yetiştirmektir. Bu gerekçe ile latin haflerine geçiş istenir, fakat bu sorun iki Türk örgütü arasında çetin bir çatışma konusu olur. Bunun üzerine ağır bastığı görülen birlik, 1928'de bir kongre yaparak, Bulgaristan'daki Türk okullarında Latin alfabesiyle eğitim-öğretim yapılması kararı alır. Ancak birlik, 23. Kongresini yaptığı 1933 yılında Bulgar hükümetince dağıtılır.

Bu dönemde Türkiye'de, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması yönünde büyük başarılar ve zaferler kazanılır. Buna bağlı olarak Bulgaristan'da yaşamakta olan Türkler arasında özellikle gençler çeşitli spor klüpleri kurmaya başlarlar. Hatta 1923-1924 yıllarında kurulmuş olan klüpler bir ‘Spor Birliği’ oluştururlar. Özellikle de Folluklu Kel Pehlivan'ı²² örnek alırlar. Deliorman'dan yetişmiş olan meşhur güreşçiler hepimizin malumudur. Ancak şunu da ifade etmek lazım gelir ki, Spor Birliği'nin faaliyetleri sadece güreşten ibaret değildir ve her alanda ve dalda faaliyet gösterme çabasındadırlar. Ayrıca bir çok sıkıntıya rağmen geçmişten gelen gelenek ve adetlerini de devam ettirebilmektedirler. Bu da tarihle ve kökleriyle bağlantılarını yaşatabilmenin bir yolu olarak görülmektedir. Özel kıyafetlerini giyerek eğlendikleri ve 1985'e kadar bütün detayları devam ettirdikleri Hıdrellez Bayramı, bir örnek teşkil etmesi açısından önemlidir.*

¹⁹ Şimşir, *age.*, ss.10-35.

²⁰ *age.*, s.9.

²¹ *age.*, ss.98-102.

²² İbrahim H. Akıncı, “Madalyasız Şöhretlerimiz”, *Balkan Türklerinin Sesi*, Sayı:7-8, 1991, s.32.

* Ateşin kötülükleri temizlediği, hastalıkları kovduğu inancı Bulgaristan Türkleri arasında yaygın bir inanıştır. O akşam, Türkiye'de de olduğu gibi, ateşler yakılır ve üstünden atlanır. Ateşin külünden de, sağlıklı olacakları ve kötü ruhlardan korunacakları inancı ile çocukların alınlarına birer damga vurulur. Yılan gibi zararlı hayvanlardan korunması inancı ile de bu kül damgalarından biri de evlerin kapılarına yapılır.

1934 yılına gelindiğinde ihtilal olur ve Türk okul encümenleri dağıtılır. İdare başmüftülüğe geçer. Başmüftü Naib sıfatıyla, Hüseyin Hüsnü Efendi'dir.* 1935'te Bulgaristan Türk okullarında Osmanlıcaya dönüş başlar. Fakat Türk Devleti'nin de araya girmesiyle bu uygulama da uzun sürmez ve 1938'de tekrar latin harflerine dönülür. Ancak belirtmek lazımdır ki, bu çatışmalar sebebi ile 1700 okulun 1250'sinin kapatıldığı 1939 ile 1944 yılları arasında²³ Bulgaristan'da Türk eğitimi zor günler yaşar. Bir yandan da kitap yokluğu ve fakirlik hakimdir. Dolayısıyla okul açık olsa da okula gidilecek/gönderilecek güç yoktur.

Halk Cumhuriyeti Dönemi olarak isimlendirilen ve 1944-1985 yılları arasını kapsayan yıllar, 9 Eylül 1944 günü komünist hükümetinin kuruluşu ile başlar. Bu rejim değişikliği zihniyet değişimi yanında sosyal değişmeyi de beraberinde getirecektir. Buna bağlı olarak Bulgaristan Türkleri de 14 Mayıs 1945 tarihinde "Işık" dergisini çıkarmaya başlarlar. Eski rejimin baskılarına maruz kalmamak için yeni rejime sempati ile yaklaşılır, hatta yeni rejim bazen övülür. Bol bol kardeşlik ve eşitlik temaları işlenir. Yeni rejimden ışık mensuplarının istekleri şöylece ifade edilebilir:

- Başmüftü ve yardımcılarının görevden alınması,
- Başmüftünün yalnızca din işleriyle uğraşması,
- Başmüftülüğe gönderilen %10 vakıf gelirlerinin kaldırılması,
- Eski idarece alınan okulların geri verilmesi,
- Haftada sadece bir saat din dersi konulması,
- Bütün Türk okullarında eğitim-öğretimin latin harfleriyle olması,
- Türk öğretmenlerin maaşlarının hükümetçe ödenmesi,
- Türk okullarında müdür ve başöğretmenlerin Türk olması.²⁴

Işık dergisinin bu yaklaşımına rağmen Bulgaristan'da yaşayan Türk halkı yeni idareye güvenmemektedir ve 'Bulgarların faşisti de komünisti de Türk düşmanıdır' anlayışındadırlar. Zira 1946'da Türk azınlık okulları için istenilen / bildirilen 177.600.000 leva yerine Bulgar Parlamentosu'nun, 60.000.000 leva ayırması bu anlayışlarının delili olarak sayılmıştır. Işık grubu ise bu ayrılan pay için yine de şükranlarını ifade eder.²⁵ Ancak 1945'ten itibaren 'camilerin bir kısmı kapatılmış, mevcut camilerin bir çoğuna da ancak Cuma namazı için izin verilmiş, fakat camiye gidenler takip edilmiş ve tepkilere maruz bırakılmıştır. Müslüman Türkler için hacca gitmek –özellikle 1985 öncesinde 20 yıl- imkansızdır.

Sabah olunca erken kalkılır, evin avlusuna varıncaya kadar temizlik yapılır, yün eşyalar dışarı çıkarılıp havalandırılır, ateş külüne biraz daha eklenerek evin etrafına saçılır. Erkekler tarlalarını ve arazilerini ziyarete giderler. Zira, sahipleri gelmezse çimenlerin ağladığı inancı hakimdir ve erkek kulağında başakla eve döner. O gün bir hidrellez kuzusu kesilir ve misafir ağırlamak için hazırlıklar tamamlanır.

Ayrıca o gün "nişan çıkarma" denilen bir tören düzenlenir. Bu iş, en son evlenmiş olan bir genç ailenin evinin bahçesinde yapılır. Sonrası köyün belli bir yerinde devam eder. Bu iş önce küçük bir kız tarafından görülür. Fakat, köyün en okumuş, mümkünse de köyün hafızı olan bir kadın tarafından okunan ayetlerle başlar. İlk nişan kim adına çıkarsa o yıl istediğine kavuşacağına inanılır. Nişan çıkarma bitince gelinler bardaktaki su ile ellerini ve yüzlerini yıkarlar. Mahalli kıyafetlerle dernek yerine gidilir. Dernek, sekmecilik, ayak oyunu gibi eğlendirici oyunlarla başlar, alaylarla devam eder. Son oyun ise hafiflik olur ve hastalık gider inancı ile sallanmaktadır ki delikanlılar genç kızları sallarlardı. Sallanan kızlara sevdiği, istediği delikanlı sorulur ve söyleyinceye kadar da havalara uçurulur. Nihayet bayram şenlikleri misafirleri uğurlamakla son bulur. (Süleyman Çelik, Hidrellez Bayramı, **Esinti**, Sayı:2, 1990, ss.30-31.)

* Hüseyin Hüsnü Efendi, Medresetü'l-Kuzât mezunudur. İttihat ve Terakki taraftarı değil, Hürriyet ve İtilaf yanlısıdır.

²³ Şimşir, **a.g.e.**, ss. 152-163.

²⁴ **A.g.e.**, ss. 167-176.

²⁵ **Age.**, ss. 183-187.

Camilerin bir kısmı müzedir, bir kısmı yol ve bina yapımı gibi nedenlerle yıktırılmış veya depo olarak kullanılmak üzere kapatılmıştır.²⁶ Ayrıca 1944-1946 yılları arasında çıkarılan yasa ve kararnamelerle arazi ve tüm üretim araçları kolektifleştirilerek Türkler, kendi topraklarında tarım işçisi haline getirilmişlerdir.²⁷ İşte bu nedenle 1950-1951 dönemi muhacirleri dediğimiz kitleler Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç ederler. Bu göç esnasında mallarını satabilenler satarak, satamayanlar bir nevi Bulgarlara devrederek / terkederek gelmişlerdir.

İşte bu göçün üzerinden birkaç yıl geçmiştir ki, 1959-1960 eğitim-öğretim yılında, Türk okulları Bulgar okulları ile tamamen birleştirilmiştir. Bunun üzerine yine göç etme çabaları başlamıştır. Bunun üzerine zamanın Türkiye Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil ile Bulgaristan Dışişleri Bakanı İvan Başef 'Kısmi Göç Anlaşması (1968)' imzalamışlardır. Anlaşmaya göre, 'haftada üçyüz kişiden fazla göç olmayacaktır'. Böylece 1969'da göç başlar.* On yıl tamamlandığında göç edenlerin sayısı yüzotuz bini bulacaktır.²⁸ Bu gelişmeler 1985'e kadar, Türk-Bulgar ilişkilerinin dostça olduğu ve anlaşma çerçevesinde olduğu görünümü verse de Bulgar hükümeti ve Jivkov yönetimi son darbeyi indirir. 1985 yılının Ocak ayında Türk ve dünya kamuoyu, Bulgaristan hükümetinin, Türk azınlığına bir çeşit yok etme savaşı açması haberleri ile yankılanır. Bulgaristan Türklerinin durumu, bundan sonra yeni bir devreye girecektir.

5.2. Türklerin Adlarının Zorla Değiştirilmesi ve Göç (1985 ve sonrası)

Her ne kadar bazı zamanlarda iyiye doğru giden bir ilişki var gibi gözükse de durum Türkler için pek olumlu değildir ve çoğu zaman tedirginlik veren gelişmelere rastlanmaktadır. Aslında Bulgaristan'daki Türklerin çoğu çiftçi, esnaf, küçük zanaatkardır ve geçim derindedirler. Hiçbir zaman başlarını belaya sokmak da istememişlerdir. Fakat bir şeyler yapmalarına gerek yoktur, zira onların varlığı bile Bulgarları rahatsız etmektedir. En azından geçmişi hatırlatmaktadırlar. Dahası nüfusları giderek Bulgarlara nispetle daha çok artmaktadır. Bu arada yabancı gazetecilerin, düşünürlerin dile getirdikleri ve özeleştiriyeye yol açan bir hususa da değinmekte yarar vardır: 'Türk medyasının kimi kesimleri, arka arkaya gelen Türk hükümetlerinin kimi üyeleri, Bulgaristan'ın bazı bölgelerinden sanki oralar (halen) Türkiye'ye aitmiş gibi söz etmişler ve Sofya'dan izin alınmadan ziyaretler yapılmıştır.'²⁹ Ancak böyle bir durumun, 1984 sonlarında insanların yaşama haklarına müdahale anlamına gelen, ölüme kadar götüren bir uygulamaya yol açacağı pek düşünülmemiş olsa gerektir. Bulgaristan'da yaşayan Türklerin isimlerinin değiştirilmesi girişimi ve sonrasındaki uygulamalar insanlık tarihine Belene'leriyle geçecek bir kara sayfa olacaktır.

Türk bölgelerine silahlı saldırılar, 1984'ün Kasım'ında başlamış ve Kasım ayından Ocak ayı ortalarına kadar geçen zamanda bir çok canlar verilmiştir. Nedeni ise Türklerin isimlerinin bulgarlaştırılması kararına karşı duruştur. İsim değiştirme öyle kapsamlı ele alınmış ve uygulamaya konmuştur ki anne, baba, nine, dede, çocuk hatta ölmüş insanların bile isimleri mezarda dahi olsa değiştirilmiştir. Şair Recep Küpçü örneklerden biridir.* 1976'da katledilmiştir ve 1985'te O'nun da mezar

²⁶ Tarık Somer, "Açış Konuşması", **Bulgaristan'daki Türkler Semineri II**, AÜ Yay., Ankara, 1986, ss. 1-5.

²⁷ Osman Keskiöğlü, **Bulgaristan'da Türkler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt: 642, Ankara, 1985, ss. 127-129

* Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göç Eden Türklerin Yıllara Göre Sayısı, Tablo 1 olarak ekte sunulmuştur.

²⁸ **Age.**, ss.327-338.

²⁹ Leo Tindemans ve diğerleri, "Başarıya Çağrı- Uluslararası Komisyon'un Balkanlar hakkındaki Raporu-", Çev. Özden Arıkan, **Sabah Kitapları -Çağdaş Bakışlar Dergisi-**, İstanbul, 1998, s. 163.

* Bulgaristan Türkleri arasında ilk Türkçe kitaplar 1950'lerde görülür. Bu eserlerin başında Sabahattin Ali gelir ve "Kuyucaklı Yusuf" romanı 1953 şubatında basıma verilir. Ardından Nazım Hikmet'in "Bir Aşk Masalı" ile "Seçilmiş Şiirler"i gelir 1954'te. Arkasından Hüseyin Rahmi Gürpınar, Orhan Kemal, Tefik Fikret, Aziz Nesin, Yaşar Kemal ve diğerleri sıralanır. En çok kitabı yayınlanan 24 eseri ile Nazım Hikmet'tir ve sonra da 8 kitapla Aziz Nesin gelir. (Muharrem Tahsin, "Bulgaristan'da ve Bulgaristan Türkleri Arasında Türk Kitabı", **Balkanlarda Türk Kültürü**, Sayı:9, 1993, s.4.)

taşındaki adı değiştirilmiştir.³⁰ Daha işin başı olan "1984 yılının sonlarında Güney ve Güneydoğu Bulgaristan'da bir milyondan fazla soydaşımızın ismi değiştirilmiştir."³¹

İşte böyle bir dönemde, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve Başbakan Turgut Özal ile Bulgaristan Hükümetinin görüşmeleri neticesinde yaklaşık 310.000 Türk, her türlü düzen ve mal varlıklarını terk ederek Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu insanların arasından yaklaşık 90.000'i tekrar geriye dönmüşlerse de daha sonraları çoğu tekrar Türkiye'ye geri dönmüşler veya kaçmışlardır. 5 yılı doldurduktan sonra kimlik alabilenler, bu dönemde de kaçak olarak Türkiye'de bulunanlar veya turist vizesi ile gelip yerleşenler bu grubu oluşturmuşlardır.

Neydi bu göçün sebebi? Özellikle 1984'ün ikinci altı ayından itibaren Bulgaristan Türklerine reva görülen uygulamaları şöylece özetlemek, sanırım ki, sebepleri/gerekçeleri ortaya koymanın en uygun yoludur.

- Bütün Bulgaristan Türkleri, silah gücü de dahil Bulgarlaştırılmak istenmektedir.
- Bu gerekçeye bağlı olarak baskı önlemleri artırılır, komando birlikleri de dahil olmak üzere köylerde devriyeler gezdirilir.
- Türkçe konuşmak yasaklanır, konuşan 80 leva cezaya çarptırılır.
- Saat 20.00'den sonra sokağa çıkmak yasaktır.
- Türk cenazeleri Bulgar mezarlığına ve dini merasim olmaksızın gömülür.
- Giderek bütün ibadet yerleri kapatılır.
- Türklerin isimleri, doğum tarihleri ve yerleri, dede, nine, anne ve babanın da isimleri değiştirilir ve Müslüman Bulgar (Varvaşti Bılgaria) tabiri kullanılır.
- Türk aileleri, Bulgarların yoğun oldukları bölgelere sürülür.
- Türk kadınlarının kendilerine has giyimlerine izin verilmez.
- Küçük Türk çocukları ailelerinden alınıp, bilinmeyen yerlere götürülüp, inanç ve geleneginden koparılır.
- Türklerin bankalardaki şahsi hesaplarını çekmelerine izin verilmez.
- Türk kızları Bulgarların yoğun olduğu bölgelere sürülür ve bununla da Bulgarlardan çocuk doğurmaları amaçlanır.
- Türklerce yayınlanan gazete ve dergiler yasaklanır.
- Ülke çapında şehiriçi, şehirlerarası ve milletlerarası telefon görüşmeleri kaldırılır. Türklerin, Türkiye'deki ve diğer ülkelerdeki yakınlarıyla mektuplaşmaları yasaklanır.

³⁰ Mehmet Çavuş, **Bulgaristan'dan Sesler**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1985, s.126.

³¹ Ergun Göze, "Bulgaristan Türkleri Kaddafi, Özal, vs..", **Türk Kültürü Bulgaristan Türkleri Sayısı**, Sayı: 263, Ankara, Mart 1985, s.45.

• 1984-1985 yılları arasında cereyan eden olayların Türk ve Dünya kamuoyuna sızmasını önlemek için Bulgaristan'a giriş ve çıkışlar yasaklanır. Ülkeden transit geçenler ise belirli güzergahlardan sevk edilerek, sıkı gözetim altında tutulur.

• Türk okulu kalmamıştır.

• Uygulamalara karşı güvenlik kuvvetlerine karşı çıkanlar Belene, Lofça, Stara, Zagora, Sofya ... gibi temerküz kamplarına gönderilirler.³²

Bu uygulamalarda öyle acımasız olunur ki hem Türkler ve hem de Bulgarların bazıları duruma isyan ederler, ama nafi edilebilir. İsyancılar şiirlerde ve çeşitli dergilerde, kitaplarda yer alır. Örneğin,

Vahşetler, cinayetler adası Belene,

Ortaçağ tarihinde bir olmaz yerin.

Oysa ki o bulgarların düşmüyor dilinden,

Eşitlik, kardeşlik kavramı, Marx ve Lenin.³³

Bu durum karşısında Türk yerleşim alanları karanlık ve sessizdir.

Rodop dağlarında, Tuna boylarında,

Gezen sürülerden eser kalmamış.

Neşeli Türk köylerinden,

Öten bülbüllerden eser kalmamış.

Köylerde kalmamış hayattan eser,

Gelinlik odalar mezar olmuş.³⁴

Niyazi Akkılıç, Yeni Batı Trakya Dergisi'nin 67. Sayısında, Merkezi Paris'te bulunan anti komünist 'Bulgar Kurtuluş Harekatı' (BDO) tarafından Bıdeşte Dergisi'nde "Türlklere yapılan zulüm ve baskılardan Bulgar halkı da utanmaktadır."³⁵ şeklinde yapılan açıklamayı ifade etmektedir. Yine, 'Balkanların Sesi Dergisi'nin bir muhabiri, Bulgar zulmünü yaşamış olan ve daha sonra Türkiye'ye göç etmiş bulunan Halil İbişoğlu adlı soydaşımızla yaptığı röportajda, bulgarlaştırma çabasının nedenini sorar ve " Türk azınlığının nüfusunun hızla artışıdır ki, 2000'li yıllarda Bulgarlar azınlığa düşeceklerdir. Bunu farketmiş olmalarıdır. Diğer bir önemli sebep de Türk azınlığının sürekli olarak Türkiye'ye göç etmeye hazır olmalarıdır."³⁶ cevabını alır.

Demokrasiye Geçiş olarak isimlendirilen 1989 sonrası döneme gelindiğinde artık, çoktan amaca ulaşılmışlığın verdiği rahatlık vardır ve buna bağlı olarak geride kalan Türlklere bazı imkanlar sunulmaya başlanmıştır. Örneğin, Bulgaristan'daki siyasi partilerin 4'ü Türlklere aittir. Bunlar; Hak ve Özgürlükler Hareketi, Demokratik Gelişim Hareketi, Demokratik Adalet Partisi ve Türk Demokratik Partisi'dir. Ve yine, Ahmet Doğan'ın sahipliğini yaptığı, 17 Şubat 1991'de çıkarılmaya başlanan, Hak ve Özgürlük Hareketi'nin yayın organı olan "Hak ve Özgürlük Gazetesi"nin; Başmüftü Nedü Gencev'in sahibi olduğu, 15 günde bir çıkarılan ve müftülüğün yayın organı olan "Müslümanlar" adlı gazetenin; Komünist dönemde Bulgarlaştırma zamanının dirijanlığını yapanlardan İvan Bajev, Mihail Yançev gibilerin

³² Mürüvvet Altınel, "Bir Savaşımın Tarihçesi", **Balkan Türlklerinin Sesi**, S.7-8, 1991, s.32; Büksenşüti, Üliih, "Bulgarlar'ın Azınlık Politikası", **Balkanlar'da Türk Kültürü**, Bursa, 1985, ss.22-25.

³³ Şükrü Esen, **Sizin Olsun**, Hakimiyet Matbaası, Bursa, 1987, s.19.

³⁴ Refik Vardar, **Kanlı Destan**, Hakimiyet Matbaası, Bursa, 1987, s.30.

³⁵ Niyazi Akkılıç, "Bulgar Mezalimi Bitmedi", **Yeni Batı Trakya**, Sayı:67, 1988, s.12.

³⁶ **Balkanların Sesi**, "Türlklere Yapılan Mezalim Naziler Tarafından Bile Yapılmadı", Sayı:1, 1988, s.5.

tekelinde olan ve %80'i Bulgarca yazılardan oluşan "Işık" gazetesinin çıkarılmasına müsaade edilir olması bu rahatlığın birer göstergeleridir.³⁷

Türkiye, bu dönemlerde göç etmiş veya kaçmış soydaşlarımıza kucak açmıştır. 1950-1960 döneminde göç etmiş olan aileler arasında çiftçi ve zanaatkar ailelerin çoğunluğu Adana, Ankara, Balıkesir, Bursa, Eskişehir, İstanbul, Konya, Manisa, Tekirdağ illerinde yerleştirilmiştir. Bulgaristan'dan 1968-1979 yılları arasında gelen göçmenler serbest göçmen statüsünde oldukları ve parçalanmış ailelerin birleştirilmesine yönelik anlaşmalar çerçevesinde Türkiye'ye göç ettikleri için daha önce gelen akrabalarının bulunduğu il, ilçe ve köylerde kendi imkanları ile yerleşmişlerdir. 1985-1989 arası gelen 300 bini aşkın göçmenin çoğuna Türk Devleti kısa sürede özel konutlar yapmıştır. Yine organizasyonel olarak ihtiyaçlarını karşılamakta yardımcı olmak üzere Balkan Türkleri Dayanışma ve Kültür Dernekleri kurulmuştur. Son göçler karşısında Başbakan Turgut Özal, "300 bin kişiyi kısa zamanda yerleştirmek, istihdam etmek kolay değildir. Dünyanın hiçbir yerinde bu kadar önemli sayıda bir kitle, 2,5 ay gibi kısa bir zamanda sürülmemiştir. Soydaşlarımızın çoğu yerleştirildi. Türkiye büyük bir başarı göstermiştir aslında. 1 yıllık kira yardımına başladık. Belki daha da uzatabiliriz. Yakında sosyal mesken temelleri atacağım."³⁸ diyerek de devletin sorumluluğu ve kararlılığını vurgulamış ve gereğini de imkanlar ölçüsünde yapmıştır. Gerçekten de göç etmiş olan Türkler siteler olarak planlanan göçmen konutlarına 5 yıllık süreç içinde yerleştirilmişlerdir. Göçmenlerin büyük bir bölümü de daha önce Türkiye'ye göç eden akraba veya komşularının yoğun olduğu bölgelere kendi imkanları ile yerleşmişlerdir.

Bu sahiplenme ve dayanışmanın, yerini bazen aleyhte tavır veya sözlere bıraktığı da görülmüştür. "Bu Bulgar Türkleri de nereden çıktı", "Biz sizi buraya davet mi ettik?", "Bu devlette yıllardır yaşıyoruz, çalışıp hizmet ediyoruz, bize bir ev yapmadı, onlar ne hizmet etmişler ki konutlar veriliyor?" gibi sözler ne yazık ki söylenmiştir. 'Bulgaristan Türkleri' veya 'Bulgaristan'dan göç etmiş Türkler' denilmesi doğru iken 'Bulgar Türkleri' ifadesi hep yaralayıcı olmuştur. Ayrıca bazı eğitimsiz kesimler ise, Bulgaristan'da yıllarca baskı altında yaşamaktan kaynaklı mecburi değişimlerle kazanılmış olan davranış biçimlerini kendi kültürel yapısı ile örtüştüremediklerinden Bulgaristan Türkleri'ni aşağılamış, kendi kültür ve dinlerinden olduklarını kabul etmek istememişlerdir. Onları muhacir ya da gavur diye küçümseyip, onlara iş vermemiş, komşuluk ilişkileri kurmamışlardır. Hatta bazıları göçmen kızlarına türlü gözlerle bakmış ve onları karalamaktan çekinmemişlerdir. Oysa ki; onların dinlerinden ve benliklerinden kopmamak için ne zor bir mücadele verdiklerini, gözden kaçırmışlardır. Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden Türklerin büyük çoğunluğu para ve mal varlıklarını orada bırakmak zorunda kalmışlardır. Kendilerini toparlayabilmeleri için, Türkiye'de yaşayan Türklerin sevgisine, şefkatine, Türk Devletinin ihtimam ve ilgisine gereksinimleri vardır. Ancak ifade edelim ki bu tür aleyhte tavır veya sözlerin oranı düşüktür. Genelde olan ise göçmenlerin daha önce göç etmiş akrabalarının evlerini açmaları, aşlarına ortak etmeleri, güler yüzle ve samimi karşılamaları ve Türk halkının iş imkanlarını onlara da açmalarıdır. Göçlerin, göçmenleri nasıl zora sürüklediğini hissedip dertlerini paylaşmaları onların öncelikle tereddütlerini ortadan kaldırmış, ülkelerine olan bağlılıklarını arttırmış ve kendilerine güvenlerini sağlamıştır. Bunun sonucu olarak Bulgaristan'dan göç etmiş Türkler, Türkiye Devletinin organizasyonu olan kutlamalara da katılırlar. Örneğin, Atatürk'ün Kırklareli'ne gelişi 20 Aralıkta kutlanırken, 10 Kasım 1922 de Kırklareli'nin düşman işgalinden kurtuluşudur. Göçmenler de Kırklareli'ne yerleşmenin Atatürk sayesinde olduğunu söyleyerek bugünleri kutlarlar.

Yıllar geçtikçe göçmenlerin adaptasyon sorunlarını aştıkları, az veya çok demeden aile fertlerinin çeşitli işlerde çalıştıkları, çok sıkı bir mali disiplin uyguladıkları, ilk önce kiradan kurtulmayı hedefledikleri görülmüştür. Sosyal konutlardakiler de dahil olmak üzere artık birçok göçmen kendi evinde oturmaktadır. Bazıları ise iki eve sahiptirler (daha çok Göçmen Evleri olarak isimlendirilen sosyal

³⁷ M. Türker Acaroğlu, "Bulgaristan'da Yabancı Basın", **Balkan Türklerinin Sesi**, Sayı:10, 1991, s.20

³⁸ Ö. L., Barkan, "Türkiye'de Muhacir İskan İşleri ve Bir İç Kanalizasyon Planına Olan İhtiyaç" ., **İktisat Mecmuası**, İst. Üniv. İkt. Fak. Yayınları, ss: 1-4.

konutlardaki ev ile kendi yaptıkları ev). Kirada oturmak bir Bulgaristan muhaciri için en üzüntü verici olandır. “Bir göz ev olsun ama kira olmasın” düşüncesi egemendir.

Ayrıca çiçek, yeşillik, ağaç yaşantının içinde önemli bir yer tutmaktadır. Neredeyse çiçek olmadan yaşayamazlar. Bahçelerini genelde çiçeklendirirler, yazın pencerelerin kenarlarında çiçekler ... vb. görmek mümkündür. Sosyal, kültürel ve ekonomik mekan oluşturarak gelenek ve göreneklerini bu mekanlarda yansıtmayı başarmışlar; düzenlerini, teknolojik seviyelerine ve sosyal ihtiyaçlarına göre kurmuşlardır. Evlerinde genelde kendi kültürlerini yansıtan eşyalarla karşılaşılır.

6. Bulgaristan Türklerine Yapılanlara Batı Dünyasının Sessiz Kalışı

Bulgaristan'da çoğunlukla köylerde yaşayan ve çiftçilik ile geçinen Bulgaristan vatandaşı Türklere, nüfus dağılımından korkuları nedeniyle zorla isim değiştirme girişiminde bulunup yüzlerce insanı Belene kamplarına kapatmak veya elinde silahlarla korkular salmak, karşı koyanları öldürmek, zorla yüzbinlerce insanı göçe zorlamak bir tehcir değil midir? Avrupa Parlamentolarında ne tür bir karar ile "Türk Tehcir Tasarısı" kabul edilmiştir? Bulgarlar bu göçlerden / tehcirlerden dolayı Türklere ne kadar para ödemek veya toprak vermek (veya ihtimali) ile tehditler altında yaşamaya maruz bırakılmışlardır? Hem Bulgaristan Devletinin şu anki toprakları daha yüzyıl öncesinin Osmanlı toprakları değil midir?

Güçlü ve modern batılı devletlerin 'insan' adına savunageldikleri değerler ve kurallar yalnızca gayr-i müslimler için mi geçerlidir? Hem de Ermenilerin yaptıkları ile Bulgaristan Türklerinin hiçbir şey yapmadıkları ortada iken. Tüm kabahatleri nüfuslarının çokluğu. Avrupa siyasetinde Ermeni meselesi ve buna karşın Bulgaristan Türkleri'nden soydaşlığa göç seyrine yaklaşım, **'sanal demokrasi ve insan hakları ekip çifte standartla biçmek'**ten ibarettir. Batı parlamentolarında alınan kararlar da bu tezi doğrulamaktadır. Aynı parlamentolar/senatolar 1984 sonlarında Bulgaristan'da zorla isim değiştirme ve azınlık haklarını çiğneme ile başlayan, insan haklarına ve demokrasiye aykırı uygulamaların doğurduğu zorunlu göç karşısında susmuşlardır. Soydaşların Belene Kampı'nda yaşadıkları dram filmlere bile konu olmuşken, Özal'ın gayretleriyle dolambaçlı bir yolla ülkemize getirilen ve 1989 Dünya Halter Şampiyonu olan Naim Süleymanoğlu dünyanın gözleri önünde birincilik kürsüsüne çıkmışken, yani uygulamadan haberdar oldukları halde gözler görmemiş, kurallar ve hatta yaptırımlar hatıra getirilmemiştir. Üstelik bu yılın başında (2007 Ocak) Bulgaristan Avrupa Birliği'ne kabul edilmiştir.

7. Sonuç

Çalışma bize göstermiştir ki, Özellikle Rusya ve İngiltere'nin rekabet ve menfaat çatışmalarının sonuçlarından biri, Ermeni Sorunu'nun doğuşudur. Sorun bir Ermeni- Türk sorunu olmaktan çok, Türk-Batı/Rusya sorunudur. Bu süreçte Osmanlı sınırları içerisinde yüzyıllarca kendi kimlikleriyle yaşamış dini kimlikler, misyonerlerin de faaliyetleriyle Osmanlı'nın parçalanması yolunda stratejik bir araç olarak kullanılmışlardır. Ermeniler bunun örneğidir. Tehcir ise daha çok Müslüman ve isyanlarda, komitelerde yer almayan Ermenilerin korunmasına yönelik bir tedbirdir.

Bu tedbire ilişkin olarak Türkiye, 20. yüzyılın son dilimlerinde özellikle ‘Sözde Ermeni Tasarısı’ nı kabul etmeye yönelmiş ve bazı devletlerince de kabul edilmiş Batı dünyası karşısında zorlu bir dönemeçten geçmektedir. 11 Mayıs 1920'de ABD Senatosunda, 1982'de alınan Ermeni lehine karar ile Güney Kıbrıs Rum Yönetimi Parlamentosunda, 1985'te Raul Alfonsin'in Devlet Başkanı olduğu dönemde Parlamentoda alınan ve hatta hükümeti BM kuruluşlarında Ermenileri desteklemeye çağıran tavsiye kararı ile Arjantin'de, 18 Nisan 1987 tarihli ve ‘Ermeni Sorununa Siyasi Çözüm’ başlıklı kararı ile Avrupa Parlamentosunda, 14 Nisan 1995'te kabul edilen Rusya Federasyonu Devlet Dumasında, 25 Nisan 1996'da Yunanistan Parlamentosunda, 26 Mart 1998 tarihinde Belçika Senatosunda, AB'nin genişleme süreci kapsamındaki Türkiye'yle ilgili hazırlanan rapor 15 Kasım 2000 tarihinde gündeme getirildiğinde sözde Ermeni soykırımına göndermede bulunan hatta kabul edilen öneriyle Avrupa Parlamentosunda, 18 Ocak 2001 tarihinde Fransız Parlamentosunda Sözde Ermeni Soykırımı yönünde alınan kararlar ortadadır. Böylelikle Türkiye, insan hakları çerçevesinde sorgulanmak ve sıkıştırılmak

istenmektedir. Halbuki bundan daha 10-15 yıl öncesine kadar bütün Türk dünyası, çeşitli insan hakları ihlalleri ile karşı karşıya kalmıştır. Bulgaristan Türklerinin isimlerinin değiştirilmesi ve göçe zorlanması çerçevesinde reva görülen uygulamalar dikkatleri çeken örneklerden biridir. Ancak Ermenilerin tehcirine ve çeşitli uygulamalarıyla Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçe zorlanan Bulgaristan Türklerine Batı dünyasının yaklaşımı, *çifte standart* olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öyleyse şu sorular sorulmalıdır: Ermeniler ve Bulgarlar, özellikle Batılı Devletler ve Rusya'nın yardımlarıyla Osmanlı topraklarından toprak kaparak devletlerini kurarlarken, Türkler mi onların topraklarına el koyuyordu? Bu bağlamda Türkiye suçlandığı meseleler karşısında yıllardır yapageldiği gibi savunmada mı olmalıdır? Bence Hayır. Çünkü savunmada olunacak bir durum yoktur. Aksine Türkiye savunma almalıdır, soru ve hesap sormalıdır. Bunun nasıl ve hangi konularda olacağı ise herkes için, her topluluk için, her devlet için ve nihayet insanlık için en doğruyu bulma yolunda ayrı bir tartışma, yorumlama, yoğurma konusudur.

Tablo 1. Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göç Eden Türklerin Yıllara Göre Sayısı

YILLAR	SAYI
1878	1.000.000
1880	200.000
1893	11.460
1894	8.837
1895	5.085
1896	1.946
1897	2.801
1898	6.640
1899	7.354
1900	7.417
1901	9.339
1902	9.714
1913	440.000
1923-1933	101.507
1934	8.682
1935	24.968
1936	11.730
1937	13.490
1938	20.542
1939	17.769
1940	6.960
1941	3.803
1942	2.672
1943	1.145
1944	484
1945	631
1946	706
1947	1.763
1948	1.514
1949	1.670
1950	52.185
1951	102.208
1952-1960	93
1968-1978	130.000
Mayıs 1989-Mayıs 1990	345.000
Mayıs 1990-1994	160.000
1994-1996 (Turist olarak giriş yapmış, geri dönmek istemeyenlerin tahmini sayısıdır)	150.000

http://www.kultur.gov.tr/TR/tempdosyalar/109874_girissbulgaristanturklerininkulturtarihi_netoplubakis.pdf , 25.04.2007 (Konukman, R.E., Tarihi Belgeler Işığında Büyük Göç ve Anavatan (Nedenleri, Boyutları, Sonuçları), Ankara, 1990 ; C.Hakov, Turskoto naselenie ve Bulvaria (Bulgaristan'da Türk Ahalisi), Yayınlanmamıştır ; B. Şimşir, Bulgaristan Türkleri, Ankara, 1986 ; H. Süleymanoğlu Yenisoy, Bulgaristan Türklerinin Yeni Tarihi ve Bugünü, Balkanlarda Türk Kültürü, Bursa, 1994, S. 13, s.5-8 ; Pazar Gazetesi, 9 Mart 1997. 'den alıntılarla)

Kaynaklar

- ACAROĞLU, M. Türker, “Bulgaristan’da Yabancı Basın”, **Balkan Türklerinin Sesi**, S.:10, 1991.
- _____ “Türkçe Ad ve Soyad Alan Sofya’lı Bulgarlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.: 84, 1993.
- AKINCI, İbrahim H., “Madalyasız Şöhretlerimiz”, **Balkan Türklerinin Sesi**, S.: 7-8, 1991.
- AKKILIÇ, Niyazi, “Bulgar Mezalimi Bitmedi”, **Yeni Batı Trakya**, S.: 67, 1988.
- ALTINEL, Mürüvvet, “Bir Savaşımın Tarihçesi”, **Balkan Türklerinin Sesi**, S.:7-8, 1991
- ATEŞ, Orhan, **Misyonerler ve Ermeniler**, Türkiye Gaziler Vakfı Yay., Ankara, 2003.
- AYDIN, Mahir, **Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına**, Kitabevi Yay., İstanbul, 1996.
- Balkanların Sesi**, “Türlere Yapılan Mezalim Naziler Tarafından Bile Yapılmadı”, S.: 1, 1988.
- BARKAN, Ö. L., "Türkiye’de Muhacir İskanı İşleri Ve Bir İç Kanalizasyon Planına Olan İhtiyaç” ., **İktisat Mecmuası**, İst. Ün. İkt. Fak. Yayınları.
- BÜKSEŞÜTİ, Ürlüh, ”Bulgarlar’ın Azınlık Politikası”, **Balkanlar’da Türk Kültürü**, Bursa, 1985.
- CEVAD, Ahmed, **Balkanlarda Akan Kan**, (Haz. Şevket Gürel), Şamil Yayınevi, İstanbul, tarihsiz.
- ÇALIŞKAN, Yaşar, M.Lütfi İkiz, “1876 Bulgar İhtilaline Ait Tahkikat Evrakı”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S: 67, 1990.
- ÇAVUŞ, Mehmet, **Bulgaristan’dan Sesler**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1985.
- _____ “Bulgaristan’da Türkçe Yer Ve Yerleşim Adları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.: 67, 1990.
- ÇELİK, Hüseyin, **Görenlerin Gözü ile Van’da Ermeni Mezalimi** , Cedit Neşriyat, Ankara, 2005.
- ÇELİK, Süleyman, Hidrellez Bayramı, **Esinti**, S.: 2, 1990.
- ESEN, Şükrü, **Sizin Olsun**, Hakimiyet Matbaası, Bursa, 1987.
- GÖNÜLTAŞ, Nuh “Türklerin Hoşgörüsü” **zaman com. tr**. 2001.
- GÖZE, Ergun, "Bulgaristan Türkleri Kaddafi, Özal, vs..", **Türk Kültürü Bulgaristan Türkleri Sayısı**, S.: 263, Ankara, Mart 1985.
- İVGİN, Hayrettin, 'Bulgaristan'ın Doğuşu', [www.geocities.com/hayrettinivgin/yazilari/ bulgaristan.htm](http://www.geocities.com/hayrettinivgin/yazilari/bulgaristan.htm) ., 12/04/2003
- KESKİOĞLU, Osman, **Bulgaristan’da Türkler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C.: 642, Ankara, 1985.
- KILIÇ, Davut **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Ve Türk-Ermeni İlişkisi**, ASAM Yay., Ankara, 2000.
- KIRŞEHİRLİOĞLU, E. **Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri**, Bedir Yay., İstanbul, 1963.
- KORKUD, Refik, **Komünist Bulgaristan’ın Dosyası**, Türkiye Fikir Ajansı Yayınları, Ankara, 1986.
- POLATOĞLU, İlknur Haydar, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- SEVİNÇ, Necdet, **Ajan Okulları**, Oymak Yay., İstanbul, Tarihsiz.
- SOMER, Tarık, “Açış Konuşması”, **Bulgaristan’daki Türkler Semineri II**, AÜ Yay., Ankara, 1986.
- ŞEREFİLİ, Ahmet Şerif, "**Bulgaristan'daki Türkler (1879/1989)**", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, Önsöz: Ahmet Cebeci, XX-XXI.
- ŞİMŞİR, Bilal N., **Bulgaristan Türkleri**, Bilgi Yay., İstanbul, 1986.
- TAHSİN, Muharrem, “Bulgaristan’da Ve Bulgaristan Türkleri Arasında Türk Kitabı”, **Balkanlarda Türk Kültürü**, S.: 9, 1993.
- TİNDEMANS, Leo Ve Diğerleri, Başarıya Çağrı- Uluslararası Komisyon’un Balkanlar Hakkındaki Raporu-, (Çev. Özden Arıkan), **Sabah Kitapları -Çağdaş Bakışlar Dergisi-**, İstanbul, 1998.
- TOZLU, Necmettin "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", **Yeni Türkiye Dergisi**, S.:38, Türkiye Medya Hizmetleri Yay.,Ankara, 2001
- _____ **Kültür Ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Akçağ Yay., Ankara, 1991.
- URAL Gültekin, **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Kemer Yay., İst., 1998.
- VARDAR, Refik, **Kanlı Destan**, Hakimiyet Matbaası, Bursa, 1987.
- http://www.ozturkler.com/data/0008/0008_05_02.htm, "Bulgaristan", 11.02.2006.
- http://www.kultur.gov.tr/TR/tempdosyalar/109874_girissbulgaristanturklerininkulturtarihinetoplubakis.pdf., 25.04.2007